

FLECK ZOLTÁN – KISS VALÉRIA

KOLLEKTÍV ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS ÉS IGAZSÁGOSSÁG

A társadalmi jelenségek értelmezésének kulturalista fordulata új eszközöket kínál a szociológia klasszikus nagy tematikáinak leírásához is. A gazdaság, politika, jog vagy a munka világában, az e nagy rendszerekben jellemző egyéni és kollektív cselekvések, értékek, szimbólumok, narrációk és értelemadási kísérletek vizsgálatával foglalkozó kutatások jobban képesek leírni a jelent, mint a szociológia objektivista hagyománya. Ebben a tanulmányban az a kérdésünk, hogy miként lehet értelmezni a munkavállalói érdekérvényesítés gyengeségét, a kollektív cselekvési potenciál eltűnését.

A helyzet

Jelentős változások következtek be a kollektív cselekvés és tudat intézményes környezetében a kapitalizmus strukturális átalakulása következtében. Ennek részletes leírását most nem végezhethetjük el, az új kapitalizmus kultúrájának sajátosságai ismertek.¹ A hagyományos munkaformák és intézményes kötelek fellazulása, az életpálya tervezhetőségének megnehezülése, a bizonytalanság és individualizáció a jóléti politikák, intézmények, integráció elveszésének háttérében zajlott. Mindezek következtében *megrendült az igazságos társadalom víziója*, átalakult a közbeszédben a szociális kérdés, más jelentést kapott a társadalom fogalma, nagyobb szerepet kaptak az egyéni, pillanatnyi megoldások, rugalmas alkalmazkodás. A *kollektív fellépés* materiális, intézményi és mentális *keretei is felbomlottak*. A társadalom halálával a társadalmi cselekvő is átalakult: a permanens változás a szubjektum pluralizálódását vonta magával.² Az intézményesülés, beágyazottság, kollektív védelem átadta a helyét a dekoncentrált, mobil szerkezeteknek, amelyek állandó alkalmazkodásra kényszerítik a szerepeit váltogatni kényszerülő egyént. E helyzet kezelésére rendelkezésre álló kulturális, mentális eszközök is egyenlőtlenül oszlanak el, a marginalizáltak számára a "kiágyazódás" és alkalmazkodási kényszerek nagyobb terhet jelentenek. Ebben a közegben a leegyszerűsített, egydimenziós egyenlőtlenség-értelmezések, a hagyományos osztály, osztályérdek, képviselőlet értelmüket veszítették.³ Míg a hagyományos munkásosztályi identitás alapelemei a szolidaritás, kölcsönös figyelem és segítség voltak, *ma egyénileg kell kitalálni, definiálni, megteremteni a cselekvés tereit*. Ehhez azonban kulturális minták, cselekvési készletek szükségesek. A kollektív érdekérvényesítés feltételeinek kutatása erre a jelentéstartalomra koncentrálna lenne képes érvényesen leírni a helyzetet.

Milyen narrációkban, történetekben jelenik meg az a társadalmassulási forma, amely a mélyreható strukturális változások következménye? Nem egyszerűen az elveszés, megfosztottság vagy nosztalgia diskurzusai jellemzők. Ehhez ugyanis emlékezni kellene valamire. Képek, történetek lennének szükségesek a munka becsületéről, a közös cselekvésekről, rítusokról, az összetartozásról.

Az ELTE ÁJK Munkajogi és Szociális Jogi tanszékének szervezésében 2016. november 16-án „Devalválódott munkaügyi kapcsolatok” címmel rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. Készült a Friedrich Ebert Alapítvány Budapesti Irodájának támogatásával.

Fleck Zoltán tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE ÁJK.

Kiss Valéria tanársegéd, ELTE ÁJK.

¹ Boltanski, Luc - Chiapello, Eve: *The New Spirit of Capitalism*, Verso, 2006

² Lahire, Bernard: *The Plural Actor*, Polity, 2011

³ Simon J. Charlesworth: *A Phenomenology of Working Class Experience*, Cambridge University Press, 1999

A közvetítő mechanizmusok, intézmények és stabilitás hiánya történet és nyelv nélkülivé tette a cselekvőket, pontosabban a *közösen osztott narrációk és jelentés átadta a helyét az individuális és változékony valóság-definícióknak*. Ehhez az új típusú *elidegenedéshez*, amelyben a tapasztalatok kifejezésének szintaxisa is megtört, új valóságértelmezés szükséges. A munkásosztály nem pusztán a politikai közbeszédéből esett ki, hanem eltűnt a hétköznapi élet természetes rendjét kialakító tapasztalat-feldolgozási folyamatból, a valóság konstruálásának rendjéből is. A munkásosztály képzelt közösségként se képes segíteni az identitás kialakítását, azonosulási és cselekvési minták megtanulását. Ezt az *ontológiai bizonytalanságot* szükséges figyelembe venni a *kollektív érdekérvényesítés lanygulásának értelmezésekor*. Identitásváltozások, nagy átalakulások idején, amikor a csoportképzés mintái, a mentális térképek érvényüket veszítik az általánosabb fogalmakkal operáló készen kapott ideológiai vagy morális kategóriák aktivizálódnak.⁴ Fenyegetőnek érzett körülmények között a rend iránti vágy, a morális alapú identitásképzés és elhatárolódás válik jellemzővé, amelynek nincs szolidaritásképző potenciálja, nem teremt érdekszövetségeket, legfeljebb a nacionalista vagy faji határokat képes erősíteni.

A helyzet értelmezése

A *szakszervezeti aktivitás radikális gyengülésének hagyományos értelmezése* szerint a hazai ipar gyengülése, az intézmények iránti általános bizalom megrendülése, a neoliberális gazdaságpolitika, a társadalmi partnerség hagyományának hiánya és a posztkommunista országokban a szakszervezeteket terhelő történeti tapasztalat szoros kapcsolatban állnak és rendelkeznek némi magyarázó erővel.⁵ De nem képes értelmezni a kognitív eszközök hiányát, az új világ értelmezésének folyamatát, amelyben új szerepek, határok és keretek aktivizálására lenne szükség. Egy *radikálisan új korszak a megértés új mintázatait kívánja*, amelyben a munka kulturálisan beágyazott, reprezentációkban, szimbólumokban, a hétköznapi élet kereteiben megjelenő történetekben értelmezhető. Ezt a folyamatos jelentésadási tevékenységet, a mobilizált cselekvési készleteket lehet leírni.⁶ A *hagyományos társadalomtudományi kutatások* az értékek, attitűdök elemzésére koncentrálnak, de ezek a cselekvés gyenge előrejelzői. A cselekvési késztetések, szándékok, stratégiák a környezet értelmezésének kereteiből, a cselekvési lehetőségek, készletek egyéni értelmezéseiből, társadalmi kategóriák egyéni és kollektív konstrukcióiból, határhúzásokból olvashatóak ki. Az intézményes kiágyazódás korszakában a munkához kapcsolódó identitások és életszervezés gyengül. Ebben a helyzetben az élettörténetekben megjelenő narrációk hordozzák azokat a kulturális készleteket, amelyek a valóság és az egyéni cselekvési lehetőségek értelmezéséhez szükségesek. Az érdekérvényesítés, tiltakozási potenciál, megegyezési, együttműködési készség ezekből rajzolódik ki. Ahogy egy általános tiltakozási, delegitimációs fordulat is az ehhez szükséges kognitív eszközök állapotából, az identitásokat meghatározó és kollektív erővé rendeződő történetekből olvasható ki.⁷

Az a feltételezésünk, hogy a *nagy társadalmi rendszerek átalakulása* (piacosítás, politikai, állami, intézményi átépülések, globalizáció) *elhúzódó következményekkel* járt, a helyzethez illeszkedő cselekvési készletek, cselekvési repertoár nehezen alakul ki, még mindig a "nem megállapodott

⁴ Ann Swidler: Culture in Action: Symbols and Strategies, *American Sociological Review*, 1986, Vol. 51 (April, 273-286)

⁵ Martin, Kaya: From Class to Market: Unionization in East European Ex-Communist Countries, 1990-2006, in: Brady (Ed.): Comparing European Workers Part B: Policies and Institutions. *Research in the Sociology of Work*, Vol. 22, 121-152, Emerald Group Publishing, 2011

⁶ Daniel, Caitlin - Aroglou, Eleni - Lamont, Michèle: European workers: meaning-making beings, In: Brady (Ed.), 2011

⁷ Ewick, Patricia - Silbey, Susan: Narrating Social Structure: Stories of Resistance to Legal Authority, *AJS* Vol. 108, No. 6, 2003, 1328-72.

élethelyzetek” korszakában élünk, amelyben a készen kapott ideológiai értelmezéseknek nagyobb a szerepük. Empirikus kutatások tudnák illusztrálni, hogy a hol tart a munkavállalói érdekek értelmezése és a kollektív fellépés eszközrendszere, hogyan hozzák létre az érintettek az értelmezési kereteket, hogyan alakítanak és zárnak el hozzáférési utakat ezekhez. A *feltárható narratívák* (egyéni és kollektív történetek) között milyen szerepet játszanak az osztályszempon-tú, munkás identitást megjelenítő elemek, amelyek eltérnek az uralkodó ideológiák által ajánlott nemzeti vagy etnikai azonosulástól. Kérdés persze az is, hogy a történelmi leértékelődést elszenvedő munkásosztály képzete milyen átfogalmazásokon esett át, milyen elemekkel bővült vagy egyáltalán mi maradt belőle.

Az *osztálytudat kérdése* az igazságtalanságok megélésével, értelmezésével kapcsolatban úgy tehető fel, hogy az egyének miként értelmezik, hogyan élik meg a munka világában tapasztalt igazságtalanságokat, méltánytalanságokat, sérelmeket. Milyen helyzeteket érzékelnek igazságtalannak, mely egyenlőtlenség-dimenzió számít igazolhatatlannak.⁸ *Dubet* szerint különböző helyzetekben eltérő elveket mozgósítunk, az egyenlőtlenségek és igazságtalanságok nem objektív tények, hanem a jelentéseket előállító normatív cselekvések termékei. E viszonyrendszer dinamikus természete ellenére léteznek többé-kevésbé stabil elvek, a normatív és szimbolikus kollektív térben szabályosságok is leírhatóak. E szabályosságok, stabilitások (egyenlőség, igazságosság, autonómia, érdem) teremtenek alapot arra, hogy az *egyén kialakíthassa saját, interszubjektíve megosztott vagy közössé tehető morális ítéletét, keretét, értelmezéseit és cselekvését*. Egy empirikus kutatás arra koncentrálhat, hogy az élettörténetekben milyen helyzetekben milyen igazságosság és igazságtalanság-képzetek és értelmezések konstruálódnak meg. Milyen helyzetekben milyen egyenlőtlenségek számítanak elfogadhatónak, miként definiálják az érdemet, mennyire fontos az autonómia vagy a teljesítmény nem materiális elismerése.

Egyenlőtlenség, igazságtalanság, autonómia, érdem: a hétköznapi élet során, illetve az élettörténetekben nem pusztán absztrakt elvekként, hanem értelmezési sémákként, kódokként, keretekként jelennek meg, olyan fikciókként, amelyek a kollektív cselekvéshez szükségesek. A *kollektív cselekvés ezen a többszólamú értelmezési bázison* épül. A többszólamúság azt is jelenti, hogy feszült, ellentmondásos viszony van az alapelvek között. A cselekvőknek kell megkonstruálniuk saját morális és társadalmi tapasztalataikat arról, hogy miként rendezhetőek el ezek az ellentmondások. A normatív tapasztalat tehát egy feszültségekkel teli térben rendeződik el. Léteznek ugyanakkor kiegyensúlyozott kombinációk, amelyek segítséget nyújtanak a hétköznapi életben való eligazodásban. Ilyen például a kollektív tárgyalások, érdekegyeztetések rendszere, amely intézményes közvetítés az egyenlőség-igények és a meritokratikusan igazolt egyenlőtlen elosztás között. Ahogy az egyenlőség és az autonómia között az emberi méltóság elismerése enyhítheti a feszültséget. Az azonban, hogy ezek milyen hatékonysággal képesek befolyásolni a valóság értelmezését, mennyiben enyhítik vagy szerelik le az elégedetlenség, igazságtalanságérzet cselekvési potenciálját, az egyéni és kollektív tapasztalatoktól függ. Tényleges egyenlőtlenségek, valós sérelmek azok, amelyeket a társadalmi szereplők igazságtalannak, elfogadhatatlannak, méltánytalannak érznek. Ez az érzékelés pedig annak a konstrukciós folyamatnak a terméke, amely történetekben ad értelmet a mindennapi tapasztalatoknak.

Egyéni stratégiák, megküzdés – részletek egy interjúelemzésből

Az *életútinterjúk elemzése* általában önmagában is viszonylag nagyobb terjedelmű, a jelen tanulmány keretei között egy ilyen elemzés releváns részeit mutatjuk be.

⁸ Dubet, Francois: *Injustice at Work*, Paradigm Publishers, 2006

A megélt élet

A megélt élet bemutatásának alapja az interjúban említett eseményekből kirajzolódó biográfia. István az interjú elkészítésekor, 2015-ben 45 éves volt.

A Pongrác-telepen nőtt fel. Az apja a második világháborúban elárvult, utcagyerekként élt. István gyermekkorában troli-vezetőként dolgozott. Anyjának a második gyermeke, van egy féltestvére. Gyermekkorában a nővérét intézetbe adták a szülei. Őt tisztes szegénységben felnevelték. Az apja ivott, és nem vetette meg a lóversenyt sem. István gyerekkorától focizott, versenyszerűen. Az általános iskolában jó tanuló volt, utána szakmunkásképzőbe ment, fényezőnek tanult. A szakmunkás első évében meghalt az apja. Az anyja ekkor elmondta neki, hogy Károly nem a vészerinti apja volt. Az iskola befejezése után, 1991-ben dolgozni kezd egy állami nagyvállalatnál, majd besorozzák. A katonaság után maszekoknál dolgozik, 50, majd 100 műhelyet említ, ennyi munkahelye volt a kilencvenes években. 2000 körül önálló vállalkozásba kezd, egyedül dolgozik. 2004-ben műhelyvezetői állást kap egy márkaszervizben. 2012-ben egy ígéretesebb munkahelyre megy át, ahonnan a próbaidő alatt elbocsátják. Ebben az időszakban megszületik a kislánya. Állást kap egy jó műhelyben, majd egy másfajta munkát ajánlanak neki, átcsábítják a mostani munkahelyére.

A megélt élet alapján István nehéz, bonyolult családban nőtt fel, az apja alkoholista és játékfüggő, az anyja két gyermekkel állapotott meg emellett az idősebb férfi mellett. A nővérét a szülei gyermekkorában nem is tudták eltartani, vagy nem is akarták valamiért, talán a férfi miatt. István felnőttként igyekszik a jót látni a nevelőapjában, anyjáról nem sokat mesél. A nővérével, bár korábban rosszban voltak, most már rendeződött a viszonya, de a részletekbe nem megy bele.

Az elbeszélt élet

Az elbeszélt élet vizsgálatakor az interjú narratív elemeit, a történeteket, azok sorrendjét, az elbeszélés módját elemezzük.

A *főnarratíva* hosszú, az interjú kb. harmadát teszi ki, kevés történetet tartalmaz, még kevesebbet bont ki, sok benne az *értékelő elem*, sokszor harcos állásfoglalás arról, hogyan alakul a munkavállalók helyzete Magyarországon, illetve abban a körben, ahol István egészen a legutóbbi időig dolgozott. A történetmesélés elvárt, kulturálisan kódolt formája a linearitás, de István ebben a részben körkörösén beszél, ami a szónoklat, a meggyőző beszéd hatásos formája. Időről időre visszatér a legfontosabb témákra, és hangsúlyozza ezeket, mielőtt egy-egy, ezekhez (a méltánytalansághoz, igazságtalansághoz) tartozó résztémát kifejtené. A *történetek illusztratívák*, nem a maguk egyediségében állnak, hanem az általános mondanivalót támasztják alá. A szónoklat hevében István gyakran személyesít meg alakokat a múltjából, de ezek nem annyira egyének, hanem egy-egy típus jellegzetes képviselői.

A beszéd legfőbb, *visszatérő témája a kizsákmányolás, kihasználás*. Ez keretezi az elmondottakat. Legfontosabb eleme a fizetés: kevés, ennyiből nem lehet megélni. Ehhez kapcsolódik a nyugdíj kérdése, hogy nem kap majd tisztességes nyugdíjat, mert nincs rendszeresen bejelentve. Egy másik fontos téma a munkaidő és egészségvédelem kérdése: nincs elég szabadidő, kötelező a – gyakran ki nem fizetett – túlóra, és nem kap fizetést, ha szabadságra megy. A *munkavédelem, egészségvédelem* az utolsó fontos elem ebben a körben. A főnarratíva hangsúlyos fordulata a kizsigerelés, kiszipolyozás, a tulajdonosok kritikája.

Amilyen harcias, politikus ez a beszédmód, meglepő, de a *kollektív igényérvényesítés egyáltalán nem merül fel lehetőségként*. István világában a harc mindenki ellen folyik, a főnökök, tulajdonosok ellen éppúgy, mint a többi munkavállaló ellen. Munkahelyi tapasztalatainak alaptörténete az,

hogy kezdő munkavállalóként együtt dolgozott egy nagyon jó barátjával, aki kihasználta, és neki kettejük helyett kellett dolgoznia, míg meg nem elégelte ezt a helyzetet. A főnökük nem állította helyre az egyensúlyt, noha István szerint nyilván nem kerülhette el a figyelmét az igazságtalanság. A munkamegosztásból, együttműködésből fakadó problémák újra meg újra felbukkannak. Az idilli állapot az volt a számára, meséli, amikor teljesen egyedül dolgozott.

Egy eset van, amikor a munkavállalók együtt lépnek fel István elbeszélésében. Ez a történet nem a sajátja, könnyebben meséli el, mint az előző, a barátjában való csalódásról szólót. Egy idősebb, alkoholista munkatársáról szól, aki éveken át "szolgált" egy céget, mert ott eltűrték, hogy iszik, mert egyébként jó munkaező volt. Aztán egy nap a szervezete összeomlott, meghalt. A temetésére elmentek a munkatársai, mert "mégis csak együtt mentünk a csatába", de a tulajdonos nem. Egy borítékot küldött egy jelképes összeggel, hogy adják oda az édesanyjának a temetésen. Ez a történet a munkavállalók értéktelenségét szimbolizálja István számára.

Korábban egy elszigetelt, a saját erkölcsi mércéi alapján nemcsak a *főnökökkel*, hanem a munkatársaival is gyakran szembenálló alak rajzolódott ki, de ezzel az emberrel együttérez. És a munkatársai mind elmentek a temetésre, így meséli. Ezzel az emberrel mind közösséget tudtak vállalni, ha egymással nem is. Mert "kiszállt a versenyből", nem jelentett veszélyt másokra, már a halála előtt sem? Nem volt tárgyalási pozícióban a tulajdonossal szemben, még annyira sem, mint mások? Megtestesítette mindazt, amivel neki még fiatalon nem kell szembenéznie, de ami rá is vár? „... És mi munkatársak úgy éreztük, hogy hát -ő- csak együtt dolgoztuk. Csak együtt mentünk bele -ő- a csatába - és hát, persze elmegyünk a temetésére. —“ A szóhasználatban a munka küzdelemként, harcként jelenik meg, amelyet együtt vívnak. De vajon ki vagy mi ellen? Úgy tűnik, mintha a megbékélésnek ebből a pillanatából a tulajdonos nem lenne kizárva csupán a pozíciója miatt, önmagát zárja ki a döntésével. Az, hogy a munkások harcolnának a tulajdonosok ellen, nincs benne a szövegben. Ezek a mozgalmi elemek elmaradnak, az *összefogás*, *szolidaritás ereje nincs meg az élők között*. A harc sokkal inkább a megélhetésért folyik, a csatában nincs világos ellenfél, talán ezért is olyan reménytelen, megosztott, elfolyó ez a küzdelem.

István történetében a kollektív érdekérvényesítés nem jelenik meg a cselekvési lehetőségek között. Előfordulhat, hogy valaki olyasmit harcol ki, ami a többieknek is hasznára van (főként a munkafeltételek, felszerelés, egészségvédelem terén lát erre lehetőséget), de a közös fellépés erejében nem hisz. Javíthatatlannak látja a helyzetet, és a kivonulást tartja a leginkább felszabadító stratégiának.⁹ "Egyedül az volt - nekem a nagy szabadság és akkor éreztem azt, hogy ezektől a béklyóktól úgymond megszabadulok, mikor volt egy olyan két éves időszak az életemben, amikor teljesen egyedül dolgoztam." Ugyanakkor az élettörténet tanúsága szerint hamar szembesült azzal, hogy ez az állapot nem fenntartható, és újra alkalmazottként, bér munkásként kell dolgoznia.

Felhasznált irodalom

BOLTANSKI, Luc - CHIAPELLO, Eve (2006): *The New Spirit of Capitalism*, Verso.

CHARLESWORTH, Simon J. (1999): *A Phenomenology of Working Class Experience*, Cambridge University Press.

DANIEL, Caitlin - AROGLOU, Eleni - LAMONT, Michéle (2006): European workers: meaning-making beings, In: Brady (Ed.), *Comparing European Workers Part B: Policies and Institutions. Research in the Sociology of Work*, Vol. 22, 121-152, Emerald Group Publishing.

⁹ Vö. Albert O. Hirschman: Kivonulás, tiltakozás, hűség: hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek? Osiris, 1995

DUBET, Francois: *Injustice at Work*, Paradigm Publishers.

EWICK, Patricia - SILBEY, Susan (2003): *Narrating Social Structure: Stories of Resistance to Legal Authority*, AJS Vol. 108, No. 6, 2003, 1328-72.

LAHIRE, Bernard (2011): *The Plural Actor*, Polity.

MARTIN, Kaya (2011): From Class to Market: Unionization in East European Ex-Communist Countries, 1990-2006, in: Brady (Ed.): *Comparing European Workers Part B: Policies and Institutions. Research in the Sociology of Work*, Vol. 22, 121-152, Emerald Group Publishing.

SWIDLER, Ann (1986): *Culture in Action: Symbols and Strategies*, American Sociological Review, 1986, Vol. 51 (April, 273-286).